

Надія
МІРОШНИЧЕНКО

ЄРЖИ ГРОТОВСЬКИЙ - ТЕОРЕТИК

Пітер Брук говорив, що з часів Станіславського ніхто так глибоко не займався актором. В епоху режисерської диктатури

Гротовський віддає роль "першої скрипки" акторам, більше того - вважає решту "оркестру" із "диригентом" включно не обов'язковою. В добу розквіту масової культури він проповідує

в часи розмаїття вира- елітарність, жальних засобів, синтезу мистецтв тотального театру - аскетизм. Парадокси? Несучасність? Позачасовість? Гротовський, мабуть, нагадує Дон Кіхота, ніби-то анахронічного. Насправді він є героєм свого часу, який творить власний шляхетний світ, перетворюючи млини у велетнів заради Прекрасної Дами - музи. Та й мета пошуків режисера справді лицарська - знайти загублене Ельдорадо ніби-то вмираючого театру.

Гротовський як режисер сприймається неоднозначно: амплітуда оцінок критиків коливається від тотального захоплення до скептичних зауважень про те, що процес репетицій цікавіший за самі вистави. Незаперечне його значення як автора системи тренування актора. Проте є ще один аспект діяльності польського режисера, який залишився поза широкою увагою, - теорія театру - обґрунтування надзавдання своєї системи і просто ідеї. Саме про це і хотілося б поговорити докладніше. Цілісної праці ми не маємо - є окремі статті самого Гротовського, найфундаментальніша з яких - "До бідного театру", є цікаві інтерв'ю з ним, є нотатки про його метод і вистави, зокрема Людвіга Флазена. Отже, що таке світ Гротовського - ідеальний театр, кунсткамера, театр-міф чи театр майбутнього?

ЛАБОРАТОРІЯ, ДАЛЕКА ВІД НАУКИ

Почнемо з назви. Театр-Лабораторія. Чому таке нетеатральне слово? Перша асоціація з наукою, але Гротовський зауважує, що "немає нічого віддаленішого від науки, ніж те, чим вони займаються", хоча й надихнув його на це інститут Нільса Бора. Дослідження тут має місце в тому значенні, в якому

Гротовський - живий міф ХХ століття. Його ім'я стоїть поряд з іменами Станіславського, Арто, Брехта, але він - наш сучасник. Людина, яка винайшла новий театр чи, точніше, нову сутність театру - театру як мандрівки до власних глибин підсвідомого, театру як зустрічі з собою, з іншими...

"середньовічний скульптор-відкриває знову вже існуючу форму".

Т е а т р
далекі від науки, але він

не може покладатися на натхнення. Це лабораторія тому, що

тут проводиться експеримент, пошук; тому, що тут можна вивести "театр у чистому вигляді". Але чи можливе це в умовах лабораторії? Гротовський наголошує, що театр - це насамперед стосунки "Актори-Публіка", але Пітер Брук говорить: "Гротовський лише частково потребує публіки, у малій кількості. Цим він відрізняється від інших театрів". І тут уже відсутня "чистота" експерименту, адже, як правило, театр керується пересічною публікою, на відміну від Лабораторії.

Але все-таки, чим зумовлене це дослідження, для чого існує ця лабораторія? Гротовський відповідає: критичною ситуацією. Кіно, телебачення, масова видовищна культура витісняють театр. В чому ж його суттєва відмінність, унікальність, те, що робить його незамінним? Адже справді, на перший погляд, ці мистецтва подібні. Але натомість засилля телебачення дає театрові унікальний шанс: позбутися дешевої розважальності, другорядності, знайти власне обличчя (до речі, щось схоже зараз відбувається і з кінематографом).

ФОРМУЛА ТЕАТРУ

Чи прийшов Гротовський внаслідок досліджень до якогось визначення, формули, що таке театр? Режисер вважає, що відповісти на це можливо лише адресно: для глядача це місце розваги, для актора - це насамперед він сам, режисери - як правило, ті, що потерпіли поразку в інших професіях - хочуть бути власними адвокатами і творцями в театрі. Щоб вийти з цього "зачарованого кола" треба "віднімати, а не додавати", - вважає Гротовський. Без чого театр може обійтися, а без чого ні? Виявляється, він може існувати без сценографії, сцени, гриму, музики, тексту, навіть без режисера. Єдине, що залишається, - актор і глядач. Єдине, чого ні кіно, ні

щось інше не може взяти в театру - це "безпосереднє спілкування живих істот". Отже формула театру: "актор-глядач".

БАГАТСТВО "БІДНОГО ТЕАТРУ"

Гротовський ставить на вершину ієрархії актора і стає апологетом "бідного театру". На протидію йому сучасний "багатий" театр (тотальний, синтетичний тощо) - "багатий на слабкості, залежний від артистичної клептоманії", - іронізує режисер.

Останнім часом вираз "бідний театр" у нас популярний: немає грошей на постановку - от вам і бідний театр. Забуваючи про головне - про актора. І ця бідність - аж ніяк не вбогість - це розкриття нових можливостей в усьому: в голосі, пластиці, міміці, способі спілкування з глядачем, мізансценуванні. Власне, це нагадує мікроскоп: в одноманітному для неозброєного ока розкривається безмежне розмаїття, або ж спектральний аналіз, коли у білому - всі кольори райдуги. Щоправда, відчуття це, певно, не кожному під силу. Ось маленький приклад: пересічний актор користується одним резонатором - головним, тоді як кількість резонаторів у людини майже безмежна, навіть все тіло може бути резонатором - скільки нюансів голосової партитури це відкриває!

СВЯТИЙ І ГРІШНИЙ

Напевно, почувши слова Гротовського про роль акторського фаху в театрі, будь-якого актора охопить манія величчя (якщо її не було раніше). Тим більше, що залежність актора - "притча во язицех" театральної теорії. Але тут ховається пастка, бо коли торкнутися самої системи - цієї титанічної праці над собою, цього перетворення у супертонкий інструмент режисера, у супер-супермаріонетку - колишнє "рабство" (за рівнем роботи) буде здаватися забавкою. Недарма Гротовський називає цей новий тип актора - "святими". Зауважимо, що ця святість не має нічого спільного з релігією - це світська святість. Йдеться про самовідданість, про кристалізацію духу, коли театр стає не просто фахом, а способом інобуття. "Святий актор повинен бути здатним проявити найпотаємніший імпульс, один із тих, що балансують на межі між мрією і реальністю... побудувати власну психологічну мову звуків і жестів". На протидію святому акторові Гротовський протиставляє звичайного - такого, що працює заради грошей і слави - "актора-повію". Здається, це полярні крайнощі, але згадаймо Біблію - і великі грішники ставали святими, тут немає суперечності.

За Гротовським, актор має використовувати роль як інструмент для дослідження того, "що ховається за нашою повсякденною маскою", а глядач (його глядач!) за допомогою вистави аналізує себе. Таким чином, театр польського режисера нагадує психоаналіз. Чи справді це є внутрішнім єством театру і тоді театр впродовж століть виконував роль "профілактичного психоаналітика", чи це лише один із типів

театру, одна з його можливостей. Чи одна з функцій, возведена в абсолют. Так чи інакше, він довів її реальність, і заслуга Гротовського у її відкритті.

РЕЖИСЕР - НЕВИПРАВНИЙ СУТЕНЕР

Продовжуючи аналогію зі "святим-повією", звичайного режисера Гротовський називає "сутенером". Тоді ким повинен бути режисер для святих акторів - "суперсвятим"? - запитує Е.Барба. І тут знову несподіваний поворот - новий тип вимагає супердипломатичності і розсудливості, стійкості до інтриг, але ... сутенерство все одно присутнє в режисурі. Гротовському не відмовиш у критичності щодо власної професії, але тоді це створює ще більшу прірву між режисером і актором. Може, саме завдяки цій полярності і висікається "божа іскра" мистецтва? "Мазохістський компонент в акторові присутній в режисера у вигляді садистського," - говорить режисер. І знову повіяло фрейдівськими постулатами. Але чи немає в цьому небезпеки для актора переступити тонку межу, за якою ... божевільня? Гротовський вважає, що це неможливо за однієї умови: якщо актор викладається на всі сто відсотків - лише поверхова праця психічно небезпечна.

НАДЗАВДАННЯ

Таким чином, яке ж призначення театру? "Театр повинен атакувати те, що можна назвати колективними комплексами суспільства, ядром підсвідомого", - зазначає польський режисер. Парадокс: театр, символом якого вважається маска, "звільняє нас від повсякденних масок" і розкриває правду про нас самих. Це нагадує принцип гомеопатії: те, що спричиняє хворобу, в малій дозі може лікувати. Якщо ж поставити надзавдання, то постає питання на кшталт: "Чому ми займаємося мистецтвом?" Відповідь Гротовського досить оригінальна: "Щоб перейти власні межі, заповнити нашу порожнечу... Це знищення табу, його трансгресія провокує шок, що звільняє нас від наших оболонок...".

ДІАЛОГ МАЙСТРІВ

Є ще один аспект - дуже важливий для розуміння будь-якої теорії, будь-якого митця - стосунки з попередниками, з минулим. Перш за все, безперечний зв'язок зі Станіславським, про що говорить і сам Гротовський, але "іноді ми приходимо до протилежних суджень". Серед методик, досліджуваних режисером, і ритмічні вправи Дюллена, і дослідження Дельзарту, і біомеханіка Мейерхольда, і синтези Вахтангова, і східні техніки: Пекінської опери, японського театру Но. Проте система "Бідного театру" аж ніяк не комплекс цих систем, і не синтез. "Святі" актори вибирають те, що сприяє їхній зрілості, те, що оголює власну сутність. Але що саме імпонує Гротовському, а чого він не сприймає?

Перш за все польський режисер проти формули: "Театр - синтез мистецтв". Його умовний девіз - "Ні" - еклектизму. Разом з тим він не пропонує чогось

зовсім нового - подібні ідеї мали місце у мислителів століття: Арто, Ніцше, Юнга, Дюркгейма. "Ми не перші, але ми працюємо в особливій атмосфері", - зазначає митець. Що ж це за атмосфера? - "Є щось інтимне і творче у моїй роботі з актором. Актор відроджується не лише як актор, а як і людська істота. І разом з ним відроджуюсь і я".

ІСТОРІЯ І МІФ

Новий метод змусив Гротовського подивитися по-новому на історію театру у зв'язку з психологією і культурною антропологією. Він вважає, що театр інтегрований у релігію, театр-ритуал - вже був театром за суттю, бо він "вивільняв енергію конгрегації - втілюючись у міф і профануючи його, чи радше трансцендуючи". Не випадково середньовіччя породило священну пародію. Беручи за основу цю первинну прамодель, Гротовський зазначає відмінність сучасної ситуації, і насамперед у тому, що змінився глядач. "Глядачі все більше індивідуалізуються щодо міфу. Ідентифікація з міфом групи людей нині неможлива". Що ж тоді реальне? - "конфронтація з міфом".

Якоюсь мірою його ідеї стосовно міфу перегукуються з Арто: "Арто інтуїтивно побачив, що міф - динамічний центр вистави," - пише Гротовський у статті "Він не був цілком собою", присвяченій особі Арто. І далі він додає: "Вистава - як боротьба між традиційними і сучасними вартостями - здається, це нині єдиний реальний шанс для міфу жити в театрі."

ХОРОШИЙ АВТОР - МЕРТВИЙ...

З міфом пов'язані й стосунки автора системи з драматургією. Режисер суперечливий у своїх висловлюваннях і практиці. "Текст - це досягнення літератури і театр може обійтися без нього," - заявляє він, наводячи як приклад дель-арте, забуваючи, що попри повсюдну імпровізацію там були ще й сценарії, а драматургія - перш за все дієва структура, а не репліки героїв. Згідно цій логіці, здавалося б, режисер має відмовитися від тексту чи спростити його до мінімуму. Натомість Гротовський бере складні класичні твори. Чому? Ключик знову у міфі. Класичні твори - міфологічні у своїй основі. "Театр повинен атакувати те, що називають комплексами суспільства, ядром підсвідомості. Щоб здійснити цей процес провокування публіки, необхідно зійти на трамплін, презентований текстом... Для цього нам потрібен класичний текст."

Проте Гротовський не заперечує сучасної драматургії, вбачаючи в ній "призму, що відбиває наш досвід", хоча й віддає перевагу "великій традиції". Головна принада таких творів - у їхній варіативності тлумачення. "Лише слабкий текст дає можливість однієї інтерпретації". Але для режисера драматургія - не основа, а лише каталізатор у процесі самовідкриття. Поводження з текстом (як і зі сценічним

простором) досить вільне: від повного збереження до радикального скорочення і монтажу. Власне, стосунки режисера й акторів з п'єсою - це конфронтація. Лише з цієї боротьби народжується вистава (згадаймо, що це прообраз сучасного ставлення до міфу).

ГРОТОВСЬКИЙ - МІФ

А тепер спробуємо вималювати той образ Гротовського, який постає з його теорії і подекуди всупереч їй. Одне з основних його положень: "Театр - це зустріч" (у нього є і стаття під такою назвою). Чи справді це так у його театрі? Режисер нехтує чи зводить до мінімуму ролі композитора, художника, освітлювача, гримера. За приказкою "хороший драматург - мертвий драматург" (читай: класичний) він забезпечує додатковий авторитет постановки і дає можливість проявитися іншості (є з чим порівнювати). Отже, з "живих" творців вистави і учасників "зустрічі" лишається актори і глядачі. Акторам відведена значна роль, але разом з тим вони перетворюються на складні й точні машини в руках режисера (недарма така роль відводиться акторській техніці). Режисер наголошує на відсутності диктату, інструкції, на великій довірі і майже інтимності роботи, але хіба в цьому не приховане ще більше підкорення волі режисера?

Навіть остання непорушна твердиня - публіка - вже не та непередбачена - стає залежною. Гротовський грається із самою роллю публіки: то актори міняються місцями з нею, то глядачі сидять на сцені, а актори грають між ними, то публіку залучають до дійства, то навпаки - ефект шпарини доводиться до краю. Та й до самої публіки Гротовський висуває вимоги (!) - елітарність, але не за становищем чи освітою, а за ставленням до вистави - у конфронтації з нею глядач аналізує себе.

Отже, що ми маємо в результаті? Суперрежисера, культ режисера. Таким чином, театр - не зустріч, а ніби еманация режисерської сутності, процес його самопізнання. Що це, диктатура? І так, і ні. Режисер у театрі як Бог - всюди і ніде. Це та матриця, той кристалик, що формує певний тип театру, і тоді кожен, хто потрапляє сюди, - проходить режисерський шлях самопізнання, самовідкриття, самоочищення. Гротовський відкрив чимало нових істин, але водночас занедбав чимало, проголошуючи один тип театру. Але театр - багатоликий. Та найголовніше: як блискучий адвокат, він захистив права театру на суді маскультури, що прирікала його до резервації.

Гротовський теоретик і практик - далеко не тожний. Він суперечливий, як усі митці. І на завершення наведемо слова його колеги - Пітера Брука: "його праця насамперед невербальна...". Тож скільки б ми не говорили про цей театр і саму його душу - Гротовського - розумних слів, головне залишиться між словами...